

فصل دوم: معرفی همگرایی گرانشی

سهراب راهوار

دانشکده‌ی فیزیک دانشگاه صنعتی شریف

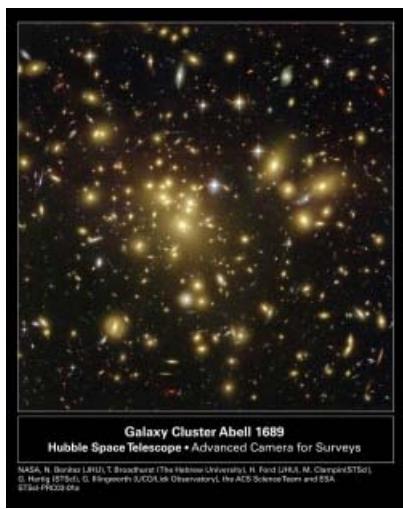
۱۳۸۵ اسفند

چکیده: در این همگرایی گرانشی به عنوان یکی از ابزارهای مهم در کیهان‌شناسی برای مطالعه توزیع ماده در مقیاس کهکشانی و کیهانی معرفی خواهد شد. قسمت عمده بحث این فصل در مورد ریزهمگرایی گرانشی و کاربرد آن در کشف ماده تاریک و ستارگان کم سو در کهکشان است. کاربردهای اختر فیزیکی از قبیل نورسنجی دیفرانسیلی جو ستارگان و کشف سیارات فرازمینی در این فصل معرفی خواهد شد.

۱ محاسبات تئوری ریز همگرایی گرانشی

همگرایی گرانشی به طور تئوری بعد از معرفی متريک شوراژشيلد بررسی شد [۱، ۲]. در دهه ۷۰ ميلادي اولين همگرایی گرانشی توسط والش رصد شد و بعد از آن اين شاخه از نجوم رصدی به يكى از ابزارهای مهم در بررسی اجرام کیهانی تبدیل شده است [۳]. در نهايیت پاچينسکی پيشنهاد همگرایی ستاره-ستاره را در دورن کهکشان پيشنهاد كرد. بعد از آن آزمایش های متعددی مشغول اين نوع رصد شده اند.

تمرین: "با استفاده از مکانیک نیوتونی نشان دهید میزان خمیدگی نور تاییده به جسمی به جرم M برابر است با: $\alpha = \frac{2GM}{c^2 b}$ به طوری که b کوتاه ترین فاصله نور تا جسم است. " در نسبیت عام زاویه انحراف نور برای پرتو نور عبوری از کنار یک جرم دو برابر مقدار داده شده در مکانیک نیوتونی است. با توجه به انحراف نور داده شده می توان محل تصویر حاصل از منبع را بر حسب پارامترهای هندسی مسئله به دست آورد. همگرایی گرانشی

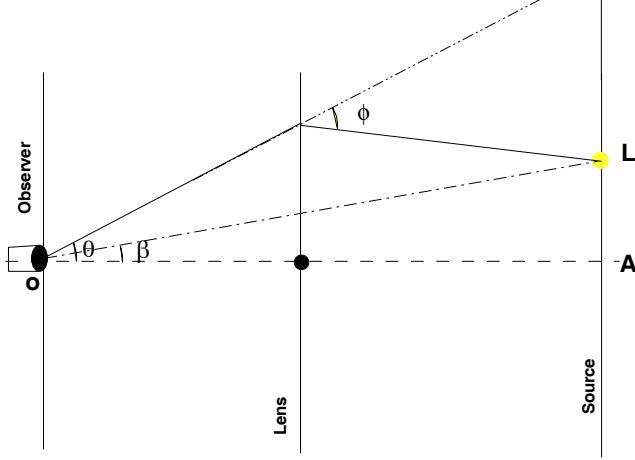

شکل ۱: همگرایی گرانشی در مقیاس کیهانی

را می توان به سه دسته‌ی (الف) همگرایی گرانشی قوی به طوری که تصویر منبع در این نوع همگرایی به دلیل انحراف شدید نور کاملاً تغییر کرده و برای نمونه تصویر یک منبع دایروی به صورت کمان ظاهر می شود (ب) همگرایی گرانشی ضعیف: در این نوع همگرایی تصویر منبع در اثر انحراف پرتوهای نوری کمی کشیده می شود (ج) ریز همگرایی گرانشی: این نوع همگرایی گرانشی در مقیاس های کهکشانی توسط ستارگان رخ می دهد و به دلیل زاویه‌ی جدایی کم در تصاویر تشکیل شده، عملًا تلسکوپ های زمینی قادر به تفکیک تصاویر نخواهند بود. در این نوع همگرایی گرانشی با گذریک ستاره و یا ماقواز کنار خط دید ناظر-چشم، نور ستاره‌ی زمینه همگرا شده و اثر آن به صورت تقویت نور ستاره زمینه خواهد بود. شکل (۶) نمونه‌ای از همگرایی گرانشی رصد شده در مقیاس کیهانی را نشان می دهد.

با توجه به زاویه انحراف کم در همگرایی گرانشی، در محاسبه مسیر پرتو نور در همگرایی گرانشی، می توان با تقریب خوب این انحراف را با شکسته شدن پرتو نور نشان داد. شکل (۷) پرتو نور را قبل و بعد از شکست نشان می دهد. پایستگی اندازه‌ی حرکت زاویه‌ای در گرانش همواره تضمین می کند پرتو نور در صفحه چشم-عدسی-ناظر قرار گرفته و از آن خارج نشود. از طرف دیگر پرتوهای چشم، خارج از این صفحه نیز با توجه به حرکت پرتو بر روی صفحه حامل بردار سرعت اولیه پرتو و خط واصل چشم-عدسی هیچ وقت به ناظر نخواهند رسید. از نظر ریاضی شکست نور در مجاورت عدسی را می توان به یک نگاشت ۲ به ۱ از صفحه عدسی به صفحه چشم دانست به طوری که یک نگاشت از صفحه بالای خط واصل ناظر-عدسی و دیگری از نیمه پایین این خط می باشد. یکی از اهداف آرمایش های همگرایی گرانشی به دست آوردن محل تصویر با توجه به موقعیت منبع و یا بلعکس می باشد.

با توجه به شکل (۷) رابطه‌ی $\overline{AB} = \overline{AL} + \overline{BL}$ را می توان بر حسب زاویه مشاهده‌ی

شکل ۲: انحراف نور ستاره در مجاورت عدسی گرانشی

چشم و تصویر با جاگذاری $\overline{LB} = D_{ls}\phi$, $\overline{AB} = D_{os}\theta$ و $\overline{AL} = D_{os}\beta$ به صورت زیر نوشته:

$$\theta = \beta + \frac{D_{ls}}{D_{os}}\phi, \quad (1)$$

به طوری که زاویه انحراف با استفاده از محاسبات نسبیت عامی برابر $4GM/b = \phi$ است. برای معادله (۱) را می توان به صورت زیر نوشت:

$$\theta^2 = \theta\beta + \theta_E^2. \quad (2)$$

به طوری که زاویه مشخصه شعاع انشتین به صورت $\theta_E^2 = 4GM \frac{D_{ls}}{D_{ol}D_{os}}$ تعریف می شود و حل معادله فوق به صورت زیر است:

$$\theta = \frac{1}{2}(-\beta \pm \sqrt{\beta^2 + 4\theta_E^2}) \quad (3)$$

این معادله دو جواب را برای تصویر به دست می دهد که نشان دهنده دو تصویر برای عدسی گرانشی است. فاصله بین تصاویر برابر است با:

$$\Delta\theta = \sqrt{\beta^2 + 4\theta_E^2} \quad (4)$$

کمینه‌ی فاصله دو تصویر برای حالتی است که چشم می در راستای ناظر به عدسی قرار گرفته باشد در این صورت به دلیل تقارن از خط واصل ناظر-عدسی-چشم، بی نهایت صفحه می توان عبور داد و نتیجه بی نهایت تصویر در شعاعی برابر با حلقه انشتین $\Delta\theta = 2\theta_E$ تشکیل می شود. جواب به دست آمده از این معادله نشان می دهد، همواره یکی از تصویرها در داخل و دیگری خارج از شعاع انشتین خواهد بود. برای $\beta \rightarrow \infty$ یکی از تصاویر بر روی چشم و تصویر دوم نزدیک عدسی تشکیل می شود. در حالتی که

چشمۀ وعدسی در کهکشان قرار گرفته باشند زاویه‌ی انشتین که زاویه مشخصه‌ی بین تصاویر را به دست می‌دهد قابل محاسبه است. برای این منظور زاویه انشتین را به صورت تقسیم شعاع شوارتشیلد در یک طول مشخصه به صورت زیر می‌نویسیم:

$$\theta_E^2 = 2 \frac{a_s}{D} \quad (5)$$

به طوری که $a_s = 2GM/c^2$ شعاع شوارتشیلد و $D = D_{ol}D_{os}/D_{ls}$ می‌باشد. برای مقیاس کهکشانی با قرار دادن جرم خورشید به صورت عدسی در مقیاس کیلوپارسک مقدار زاویه‌ی انشتین برابر با $1 mas \simeq \theta$ به دست می‌آید. بنابراین زاویه بین تصاویر تشکیل شده به دلیل همگرایی گرانشی که از این مرتبه است، با تلسکوپ‌های زمینی قابل مشاهده نیست. از طرف دیگر در مقیاس کیهانی، با قرار دادن یک کهکشان با جرم $M = 10^{11} M_\odot$ به صورت عدسی در مقیاس‌های $100 Mpc$ ، زاویه‌ی انشتین از مرتبه $\theta_E \simeq 10 as$. بنابراین تلسکوپ‌های روی زمین قادر به رصد همگرایی گرانشی در مقیاس کیهانی خواهند بود. با تبدیل زاویه انشتین به شعاع انشتین، می‌توان ابعاد ساختار به عنوان عدسی را با طول مشخصه عدسی (شعاع انشتین) مقایسه کرد. در مقیاس کهکشانی برای شعاع انشتین داریم $R_E = \theta_E \times Kpc \simeq 10 kpc$ و برای فواصل کیهانی $R_E \simeq 10 A.U$ به دست می‌آید. بنابراین با توجه به بزرگ بودن شعاع انشتین نسبت به ابعاد خود عدسی در مقیاس کهکشانی، نور ستاره‌ی همگرا شده توسط عدسی سد نمی‌شود. در حالی که در مقیاس کهکشانی این اتفاق می‌تواند رخ دهد بدین معنی که در صورت هم راستا بودن ناظر-عدسی-چشمۀ، شعاع انشتین از مرتبه خود کهکشان بوده، بنابراین در این حالت تلسکوپ‌های با تفکیک بالا مانند تلسکوپ هابل برای مجرزا کردن نور کهکشان و تصویر های همگرایی گرانشی لازم است.

یکی دیگر از اختلاف‌های همگرایی گرانشی در مقیاس کیهانی و کهکشانی، ایستا بودن موقعیت هندسی در مقیاس کیهانی و دینامیکی بودن آن در مقیاس کهکشانی است. برای مقیاس کیهانی در طول مدت رصد به دلیل دور بودن اجرام کیهانی تغییر موقعیت آنها قابل مشاهده نیست در حالی که در مقیاس کیهانی با توجه به اندازه شعاع انشتین از مرتبه واحد نجومی و سرعت ستارگان از مرتبه 200 کیلومتر بر ثانیه، زمان گذر یک چشمۀ از شعاع انشتین قابل رصد خواهد بود. در بخش بعدی امکان رصد همگرایی گرانشی دینامیکی با وجود تفکیک زاویه‌ای پایین برای تصاویر ایجاد شده بررسی خواهد شد.

۲ تقویت نور در همگرایی گرانشی

با توجه به زاویه کوچک بین تصاویر تشکیل شده در ریز همگرایی گرانشی، ما قادر به تفکیک آنها نخواهیم بود با این حال یکی دیگر از جنبه‌های همگرایی گرانشی تقویت نور

ستاره های زمینه در حین همگرایی گرانشی است. در همگرایی گرانشی مقطع ستاره در صفحه عدسی توسط همگرایی گرانشی با توجه به قانون نگاشت تغییر می کند. افزایش این سطح به معنی تقویت نور ستاره می باشد. با توجه به قانون نگاشت در همگرایی گرانشی بردار تصویر بدون اینکه چهت خود را تغییر دهد، تنها در راستای بردار چشم می خود را عوض می کند. این نگاشت نسبت به موقعیت چشم خطي نبوده و انتظار داریم در اثر این نگاشت هندسه تصویر با چشم متفاوت باشد. بنابراین یکی از انتظارات ما از همگرایی گرانشی در مقیاس های کیهانی تغییر ظاهری اجرام به واسطه همگرا شدن نور آنها می تواند باشد. این نوع تغییر شکل در همگرایی گرانشی ضعیف قابل مشاهده است.

حال برای همگرایی گرانشی تغییر سطح المان چشم به تصویر برابر تصاویر مثبت و منفی برابر است با:

$$dS_I^\pm = \theta^\pm d\phi \theta^\pm = \frac{1}{2} [\beta \pm \frac{\beta^2 + 2\theta_E^2}{\sqrt{\beta^2 + 4\theta_E^2}}] d\beta d\phi \quad (6)$$

به طوری که المان زاویه ای در مختصات قطبی بر روی صفحه عدسی است. برای المان سطح مربوط به چشم با توجه به $dS_s = \beta d\beta d\phi$ می توان نسبت المان های سطح مربوط تصویر به چشم را حساب کرد. این نسبت میزان تقویت نور مربوط هر کدام از تصاویر را به دست خواهد داد. با تعریف

$$A^\pm = \left| \frac{dS_I^\pm}{dS_s} \right|$$

، میزان تقویت نور برتری هر یک از المان ها برابر خواهد بود با:

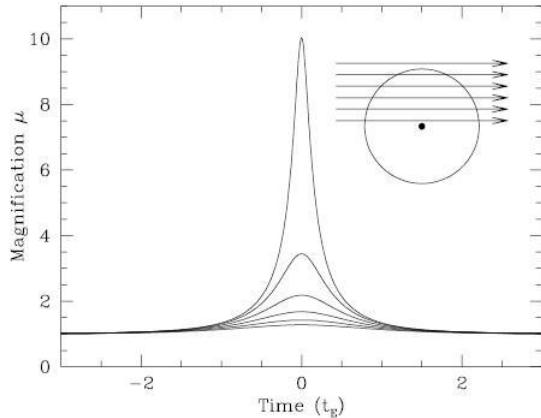
$$A^\pm = \frac{1}{2} \left| 1 \pm \frac{\beta^2 + 2\theta_E^2}{\beta \sqrt{\beta^2 + 4\theta_E^2}} \right| \quad (7)$$

تمرین: نسبت تقویت نور تصویر مثبت به تصویر منفی را بر حسب موقعیت زاویه ای تصویر β رسم کنید.

برای راحتی در محاسبات می توان تمامی زوایا را به زاویه انشتین بهنجار کرد. پارامتر جدید را $u = \beta/\theta_E$ تعریف کرده و مجموع تقویت نور حاصل از دو تصویر به صورت زیر به دست می آید:

$$A = \frac{u^2 + 2}{u \sqrt{u^2 + 4}} \quad (8)$$

برای همگرایی گرانشی در داخل کهکشان فاصله تصاویر به طوری که قبلًا محاسبه شد، کمتر از آستانه تفکیک تلسکوپ های زمینی است، بنابراین تنها اثر آن را می توان در تقویت نور ستارگان همگام گذراستاره زمینه از کنار خط واصل ناظر-عدسی مشاهده کرد. با در نظر گرفتن دینامیک برای حرکت $(t), u$ ، تقویت نور بر حسب زمان قابل محاسبه است.

شکل ۳: منحنی نوری ناشی از ریز همگرایی گرانشی برای پارامترهای برخورد داده شده.

حرکت نسبی ستارگان داخل کهکشان با توجه به فاصله بسیار زیاد آنها از یکدیگر به صورت خط راست بوده بنابراین حرکت تصویر شده‌ی چشم در صفحه عدسی نیز به صورت مستقیم الخط خواهد بود. با درنظر گرفتن β به عنوان کمینه زاویه بین موقعیت چشم و عدسی و t_0 برای زمان رسیدن به این کمینه فاصله و β_t برای سرعت زاویه‌ای چشم، فاصله‌ی چشم از عدسی در صفحه عدسی برابر خواهد بود با:

$$\beta^2 = \beta_0^2 + \dot{\beta}_t^2 (t - t_0)^2 \quad (9)$$

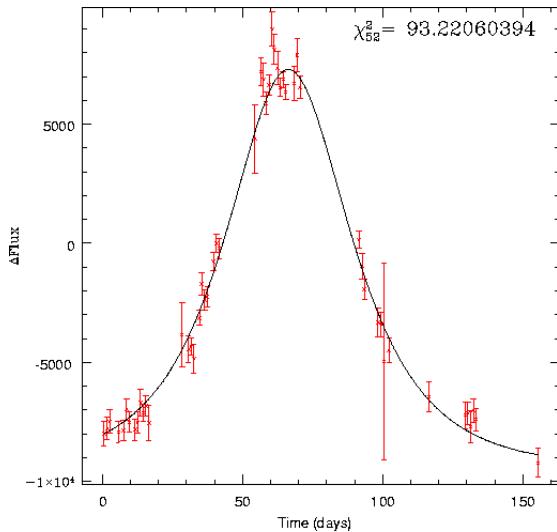
برای جای گذاری در معادله (۸) زاویه‌ی β را برحسب زاویه انشتین به صورت زیر باز نویسی می‌کنیم:

$$u^2 = u_0^2 + \left(\frac{t - t_0}{t_E} \right)^2 \quad (10)$$

به طوری که t_E زمان عبور انشتین نامیده و به صورت $t_E = \theta_E / \dot{\beta}$ تعریف می‌شود. با جاگذاری در معادله تقویت نور، منحنی نوری ستاره بر حسب زمان به صورت شکل (۳) به دست می‌آید (تمرین: منحنی نوری ریز همگرایی گرانشی را برای $t_E = 30$ روز و $u = 0.1, 0.5, 0.7, 1, 0.3$ رسم کنید).

با مونیتور کردن ستارگان زمینه و اندازه‌گیری درخشندگی آنها بر حسب زمان، می‌توان رویداد ریز همگرایی گرانشی را ثبت کرد. میزان تقویت نور در همگرایی گرانشی مستقل از طول موج چشم می‌باشد و نتیجه افزایش شدت نور به یک میزان در اثر همگرایی گرانشی می‌باشد. با این روش ستارگان متغیر از رویدادهای ریز همگرایی گرانشی تمیز داده می‌شود. شکل (۴) داده‌های یک رویداد ریز همگرایی را با بهترین برآش توسط منحنی تئوری نشان می‌دهد.

برآش به این منحنی می‌تواند پارامترهای مسئله از جمله پارامتر برخورد، زمان عبور و t_0 را به دست دهد. در این میان t_E تنها پارامتری حاوی اطلاعات فیزیکی در مورد عدسی

شکل ۴: منحنی نوری رصد شده به همراه بهترین برآزش تئوری

است و با اندازه گیری آن می توان پارامترهای عدسی را با توجه به رابطه‌ی زیر مقید کرد

$$t_E = \frac{R_E}{v_t} = \frac{1}{v} \sqrt{\frac{4GM}{c^2} \frac{D_{ol}D_{ls}}{D_{os}}} \quad (11)$$

نحوه‌ی بازیافت پارامترهای یک منحنی تئوری از روی داده‌های تجربی توسط برآزش χ^2 انجام می‌شود. در این روش به ازای پارامترهای حدسی اولیه مجموع اختلاف بین منحنی تئوری و تجربی بهنجار شده به خطای اندازه گیری در هر نقطه‌ای مطابق رابطه محاسبه می‌شود.

$$\chi^2 = \sum \frac{(y(x_i; \alpha_1, \alpha_2, \dots)_{the} - y(x_i)_{exp})^2}{\sigma_i^2} \quad (12)$$

با حرکت در فضای پارامتری می توان کمینه عبارت فوق را به دست آورد. در این صورت بهترین برآزش که معادل کمینه بین نقاط تئوری و تجربی می باشد به دست می آید. (تمرین: برای منحنی نوری داده شده، بهترین پارامترهای منحنی نوری را به دست آورید)

یکی از مشکلات موجود در مسئله ریزهمگرایی گرانشی تبھگنی به وجود آمده بین پارامترهای M ، D_{ol} و v است. به عبارت دیگر تنها با اندازه گیری زمان عبور انشتین نمی توان عدسی را حل کرد. وجود اختلاف منظر برای عدسی های نزدیک می تواند تا حدودی این تبھگنی را برطرف کند لکن مهمترین رویکرد به مسئله ریزهمگرایی که در بخش بعد معرفی می شود، بررسی آن به صورت آماری است.

۳ مطالعه‌ی آماری از رویدادهای ریزهمگرایی گرانشی

سوال مطرح شده در این بخش احتمال رویداد ریزهمگرایی گرانشی به ازای تعداد معلومی از ستارگان زمینه است. قبل از شروع آزمایش این عدد برای طراحی، استراتژی و زمان آزمایش ضروری است. از طرف دیگر در پایان آزمایش برای نتیجه گیری هایی مانند سهم ماقوها در هاله کهکشان یکی از ابزارهای مهم ما می باشد.

اگر تصور کیم تمامی ستارگان چشم‌هایی که در یک فاصله مشخص از ما قرار گرفته باشند، با چه احتمالی عدسی های پس زمینه می توانند پدیده ریزهمگرایی تولید کنند؟ معمولاً ستارگان چشم‌هایی که در داخل ساختار کهکشان در راستای خط دید مانند سترده شده اند، لیکن برای ساختارهایی مانند ابرهای مازلانی، به دلیل خارج بودن این کهکشان از ساختار راه شیری می توان ستارگان ابرهای مازلانی را در فاصله تقریباً ثابتی از ناظر در نظر گرفت و بدین ترتیب عدسی های داخل هاله و دیسک کهکشان می توانند نور این ستارگان را همگرا کنند. برای محاسبه احتمال وقوع رویدادها مخروطی را در داخل کهکشان و یا در هاله آن صفحه‌ی عدسی وصل کند. برای چگالی جرمی $\rho(x)$ در داخل کهکشان و یا در هاله آن چگالی عددی ستارگان برابر خواهد بود با $n = \rho(x) / < M >$ ، به طوری که $x = D_{ol} / D_{os}$ را در نظر بگیریم. حال مقطوعی از مخروط به فاصله $d\tau = n(x)A(x)dx$ را در نظر بگیریم. تعداد عدسی های موجود در این مخروط برابر است با $dN = n(x)A(x)dx$. حال سطحی که این تعداد از عدسی ها اشغال می کنند برابر است با $ds = dN\pi R_E^2$. احتمال وقوع ریزهمگرایی گرانشی از تقسیم این سطح به سطح مقطع مخروط $A(x)$ به دست می آید. این احتمال را با τ نشان داده و آن را عمق نوری نیز می نامند. فرم دیفرانسیلی عمق نوری برابر است با:

$$d\tau = ds / A(x) = n(x)\pi R_E^2 dx \quad (13)$$

با جاگذاری شاعر انشtein و چگالی عددی جرم عدسی ها حذف می شوند و این نشان می دهد که عمق نوری مستقل از جرم عدسی بوده و تابعی از چگالی کل است. دلیل این مسئله را می توان درستگی خطی سطح تولید شده با شاعر و جرم دید. با انتگرال گیری از عبارت فوق عمق نوری برابر خواهد بود با:

$$\tau = \int \frac{4G\rho(x)}{c^2} D_{os}^2 (1-x) dx \quad (14)$$

به طور تقریبی می توان این انتگرال را برای هاله کهکشان به صورت $4G\rho/c^2 D^2 \simeq \tau$ به دست آورد. با جاگذاری یک چگالی ثابت برای هاله کهکشان مقدار عبارت فوق برابر خواهد بود با $v^2 \sim (GM/D)/c^2$ که $GM/D = v^2$ سرعت دوران دیسک کهکشان است.

بنابراین عمق نوری برای رویدادهای ریزهمگرایی گرانشی در راستای ابرهای مازلانی برابر است با $10^{-7} \sim 10^2$ ($v/c)^2 = (200/300000)^2 \sim \tau$. معنی آماری عمق نوری بدین صورت است که از هر ده میلیون ستاره در زمینه یکی در معرض عدسی برای همگرا شدن قرار می‌گیرد. بنابراین برای رصد رویدادهای ریزهمگرایی لازم است تعداد از مرتبه ۱۰۰ میلیون ستاره به طور مرتباً فرکانس یک رصد در دو سه روز رصد شود. هدف از این رصد ها در آغاز آزمایش ریزهمگرایی گرانشی تخمین ماده تاریک فشرده در حاله کهکشان MACHO و EROS به مدت ده سال این ستارگان را رصد کردند و نتیجه کار در نظر گرفتن سهم بسیار ناچیز کمتر از ۵ درصد بود. بنابراین ماجوها را می‌توان از لیست کاندیدهای ماده تاریک حذف کرد. نسل دوم از آزمایش های ریزهمگرایی گرانشی در حال طراحی است. این آزمایش هانه برای آشکارسازی ماجو بلکه در نظر دارد از این روش برای کشف سیارات فرازمینی و یا مطالعه جو ستارگان استفاده بکند.

نحوه محاسبه عمق نوری با استفاده از داده های ریزهمگرایی گرانشی بدین ترتیب است که احتمال هندسی توسط پوشش دادن ستارگان زمینه را می‌توان به زیان مدت زمانی که شعاع های انشتین بر روی ستارگان زمینه سایه انداخته بود بیان کرد. فرض کنیم بتوانیم تمامی رخدادهای ریزهمگرایی گرانشی را رصد کنیم و مدت زمان عبور انشتین برای هر کدام نیز $t_E^{(i)}$ باشد. در این صورت کل زمان همگرایی برابر با $\sum t_E^{(i)}$ خواهد بود. از طرف دیگر میزان زمان نورگیری از کل ستارگان برابر با $T_{obs} N_{obs}$ می‌باشد. بنابراین عمق نوری را می‌توان به صورت نسبت این دو مقیاس زمانی به صورت :

$$\tau = \frac{\sum t_E^{(i)}}{T_{obs} N_{obs}} \quad (15)$$

تمرین: عمق نوری را برای هاله مدل همدما باتابع توزیع $A/r^2 = \rho$ را در راستای ابرمازلانی بزرگ با فاصله $d = 51kpc$ ، ابرمازلانی کوچک با $11kpc$ و کهکشان آندرومدا با $810kpc$ به دست آورید. خورشید در فاصله $8.5kpc$ از مرکز کهکشان قرار گرفته و مختصات کهکشانی این اجرام به صورت

۴ نرخ رویدادها و ارتباط آن با توزیع ماده‌ی کهکشان

یکی دیگر از کاربردهای ریزهمگرایی گرانشی مطالعه ساختار کهکشان با استفاده از رصد کهکشان در راستاهای مختلفی مانند دیسک و هسته کهکشان می‌باشد. در این راستاهای مخصوصاً در راستای هسته کهکشان تعداد رویدادها قابل ملاحظه است و می‌توان از آن به عنوان ابزاری برای مطالعه توزیع ستارگان داخل ساختار از آن استفاده کرد. علاوه بر مقایسه عمق نوری مدل با داده های رصدی، می‌توان فراوانی رویدادها را از نظر زمان

عبور انشتین نیز مطالعه کرد. نرخ وقوع رویدادها حساسیت زیادی به توزیع ماده در راستای دید دارد. هدف ما ابتدا محاسبه نرخ رویدادها به ازای T_{obs} سال رصد منطقه‌ای خاص با ستاره است. در N_{obs}

۵ مرجع‌ها

- [۱] Chwolson, O. 1924, Ast. Nachrichten 221, 329
- [۲] Einstein, A. 1936, Science 84, 506
- [۳] Walsh D. et al. 1979, Nature 279, 381.
- [۴] Paczynski, B. 1986, ApJ 304, 1